

Verbiest bij zijn positieve beschouwing van machtsconcentratie bewogen door theoretische geschriften of door het optreden van Willem II? En zo kan men doorgaan. De probleemstelling roept nog meer vragen op. Zijn de historiedrama's a priori als weerspiegeling van de ontwikkeling van de politieke theorie te beschouwen of behoort dit eerst te worden bewezen? De auteur poogt deze moeilijkheid te omzeilen door tien historiedrama's te selecteren die de ontwikkeling van de politieke theorie in zekere zin illustreren. Wat wordt daarmee bewezen? Ligt het niet voor de hand dat de ontwikkeling van de politieke theorie en de politieke lading van historiedrama's evenwijdig liep omdat beide de politieke realiteit op de voet volgden?

Maar zelfs als men de probleemstelling en vooronderstellingen van de auteur als gegeven aanvaardt roept de selectie van juist deze tien historiedrama's vraagtekens op. De auteur constateert zelf dat de drama's van Duym en Van Zevencote over het beleg van Leiden alleen propagandistische waarde hadden en geen betekenis hadden voor de politieke theorie. De auteur onderkent zelf dat Vondel een buitenbeentje was en dat de twee drama's over Maria Stuart buiten het politiek-theoretisch discours in de Republiek stonden. De auteur merkt zelf op dat het treurspel van Verbiest teruggreep op een Frans voorbeeld en weinig relatie had met het politiek-theoretisch debat in de Republiek. De auteur laat zelf doorschemeren dat de drama's van Duym en Oudaan over de gebroeders De Witt zo direct op de gebeurtenissen reageerden dat zij meer weghadden van schotschriften dan van toneelstukken en met de politieke theorie niets uitstaande hadden. Wat blijft er op die wijze van het bewijsmateriaal over? De auteur had beslist archiefonderzoek moeten verrichten naar de scheppers van de behandelde historiedrama's. Nu blijven zij schimmen, afgezien van Hooft, Vondel en Oudaan, zodat de precieze verhouding tussen de politieke ideeën die treurspelen uitdroegen en de wereld waarin schrijvers toneelstukken met een politieke lading schiepen vaag blijft, buiten het genoemde drietal.

Deze kritische kanttekeningen nemen niet weg dat het boek een belangwekkende bijdrage vormt tot de politieke dimensie van het Nederlandse Renaissancetoneel, die helaas wordt veronachtzaamd. Moge het een aanmoediging vormen voor voortgezet onderzoek!

Guido de Bruin

P. C. Juffermans, *Drie perspectieven op religie in het denken van Spinoza. Een onderzoek naar de verschillende betekenissen van religie in het oeuvre van Spinoza* (Dissertatie Nijmegen 2003; Budel: DAMON, 2003, 480 blz., €24,90, ISBN 90 5573 360 1).

In deze dissertatie komen drie kanten van het religiebegrip bij Spinoza aan de orde. Na een inleiding (13-22) en drie zeer verhelderende hoofdstukken over respectievelijk Spinoza's denken over religie in de context van de Westerse wijsbegeerte (23-39), over de verhouding tussen de 'Ethica' en de 'Tractatus Theologico-Politicus' (TTP) (41-60), en een algemene schets van het eerste en tweede perspectief (61-66), volgen deze drie perspectieven: 1) het superstitiebegrip, dat wil zeggen Spinoza's kritiek op de toenmaals vigerende vormen van godsdienst (hs. 5, 67-157); 2) de filosofie als ethisch-religieuze heilsweg (hs. 6, 159-282); 3) de openbaringsreligies van het jodendom en het christendom (hss. 7-10, 283-451). Een slotbeschouwing (452-472), een literatuurlijst en een persoonsregister besluiten het boek.

Over de persoon van de auteur vermeldt het boek alleen dat hij in 1945 geboren is. Ook uit de inhoud wordt wel duidelijk dat hij geen jonge academicus aan het begin van zijn universitaire carrière is. Hij kent en begrijpt Spinoza's filosofie en alle groten van de Spinoza-interpretatie grondig. Zijn taal is zeer gevormd. Uit de omvang van de drie 'perspectieven' (respectievelijk

91, 124 en 169 bladzijden) ziet men dat het derde hem het meest ter harte gaat. In een voetnoot op pagina 338 toont hij zich onthutst over het feit dat veel auteurs uit de periode van de Verlichting, maar ook uit onze tijd zo vooringenomen zijn geweest dat ze de waarde en het raadsel van de profetie geheel hebben verworpen. Nu, althans in Nederland, een oppervlakkig atheïsme zich van tijd tot tijd laat horen, is een tegengeluid als dit boek welkom.

Juffermans verricht dit heilzame werk intelligent en diepgravend. Men betrapt hem bijna nooit op een grof parti-pris. Integendeel, het verwoestende werk dat Spinoza aan de joods-christelijke dogmatiek heeft verricht, wordt in dit boek breed uitgemeten. Dat begint meteen in hoofdstuk 5, waarvoor Juffermans als centrale tekstgedeelten ter interpretatie gekozen heeft: de Appendix bij deel I van de 'Ethica' en de 'Praefatio' van de TTP. Het gaat hem daarbij om het kernbegrip van dit 'perspectief', de 'superstitio', het bijgeloof. Hij behandelt dan ook van het Aanhangsel alleen maar de eerste twee bladzijden, totdat hij de climax van de ontmanteling van het finalismebegrip, de 'superstitio' bereikt heeft. Met een vloed van andere passages uit Spinoza's werk bouwt Juffermans zijn interpretatie op. Deze behandeling is geheel overtuigend, maar dat zij 56 bladzijden moet duren, is jammer. Dit is een bezwaar dat ik tegen het hele boek koester: het is te uitvoerig.

Een tweede bezwaar is dat onder dit eerste perspectief in hetzelfde vlak ook de eerste twee bladzijden van de 'Praefatio' van de TTP behandeld worden (nog eens 35 blz.). Daarin functioneert de 'superstitio' op een geheel andere wijze: in de Appendix vindt de constructie van het begrip vanuit het finalistisch denken plaats; in de TTP gaat het om een retorische bewijsvoering van de stelling dat de oorzaak van het bijgeloof de angst is. Men kan die twee teksten niet goed vanuit hetzelfde perspectief bestuderen. Juffermans weet eigenlijk niet goed wat retorica is, zoals blijkt uit een passage op pagina 114, waar hij 'retoriek' negatief definieert tegenover de positieve begrippen 'discussie' en 'argumentatie'. Hoewel Juffermans in hoofdstuk 3 helder schrijft over de verhouding tussen 'Ethica' en TTP, beseft hij niet dat de gehele TTP een voorbeeld is van de toepassing van de 'Retorica' van Aristoteles, die Spinoza bezat. Retorica werd op alle scholen als één van de kernvakken onderwezen. Zeer bekend was ook het op Aristoteles gebaseerde handboek van G. J. Vossius. De TTP is een pleidooi, nog meer dan een onderzoek, en wel ten overstaan van een concreet contemporain publiek. Dat belemmert de gemakkelijke vertaling naar een andere tijd en een ander publiek. Van een publiek is in Juffermans' boek vrijwel nooit sprake.

De behandeling van het tweede perspectief op religie (hoofdstuk 6) neemt als centrale teksten het eerste scholium bij propositie 37 uit Ethica IV en een passage uit TTP, hoofdstuk 4 (de alinea's 3 t/m 6) die gaat over de natuurlijke goddelijke wet. Ook hier is de analyse van Spinoza's religio- en pietasbegrip helder en correct. Voor het verschil in tekstsoort is nu ineens wel de juiste verklaring gegeven. (163)

In het derde deel, de hoofdstukken 7-10, handelt de auteur over de bijbel en de openbaringsreligie. Ook hier gaat hij grondig analyserend te werk. Er is geen sprake van dat hij de filosofische status van bijbel en openbaring wil verhogen. De profetische kennis wordt als 'subjectief', 'variabel' en 'historisch contingent' beschreven. Er zijn goede beschouwingen over morele zekerheid, over de 'sensus verus' en de 'veritas rei', over de 'imagines' en de 'verba' van de profetische inspiratie en over de grote bijbelse figuren, Salomo en Christus, Adam en Mozes. Dat Spinoza meent dat een gelovige lezing van de bijbel strekt tot het menselijk heil of nut (318), is zeker juist, maar Juffermans onderschat het polemische karakter van de TTP. Voor wie Spinoza's boek zelf aandachtig heeft gelezen, zijn Juffermans uiteenzettingen soms wat onnodig, maar hij is altijd helder en nuchter. Al met al is dit een uitstekende studie.

Aan het eind heeft Juffermans ook enige punten van kritiek op Spinoza. Zo zou hij een te

groot moreel krediet aan de staat toekennen. Dit acht ik een onbillijk verwijt. In de eerste alinea's van de hoofdstukken 17 en 20 van de TTP wordt men juist zeer getroffen door de vooruitziende blik van Spinoza inzake de gevaren van een te grote staatsmacht. De hoofdstukken 16-20 stuwen in de richting van democratische vrijheden.

Juffermans heeft op grote schaal gebruik gemaakt van mijn vertaling van de TTP, maar heeft 'waar mij dat wenselijk leek ... gekozen voor een eigen vertaalvariant.' (6) Waar ik mijn vertaling vergeleken heb met zijn 'varianten', leken de laatste mij eigenlijk nergens verbeteringen. Ik volsta met één voorbeeld: op pagina 305 citeert Juffermans TTP hoofdstuk 7, al. 1: 'omnes fere sua commenta pro Dei verbo venditare videmus' als volgt: 'Een ieder tracht zo zijn eigen ... opvattingen als ... het woord van God te verkopen', maar commenta zijn 'verzinsels', 'leugens' en venditare betekent: 'aan de man brengen', 'uitventen'. Zo worden Spinoza de tanden uitgetrokken.

Voor de tekst verlaat Juffermans zich geheel op Gebhardt. Hij vermeldt de nieuwe tekst-kritische editie van de TTP (Parijs, 1999) wel in zijn literatuurlijst, maar maakt er geen gebruik van. Dit levert hem in ieder geval één fout op: op pagina 164 en 290 stelt Juffermans dat Spinoza één maal in zijn TTP naar zijn 'Ethica' verwijst, namelijk in hoofdstuk 4, al. 4, slot. Misschien heeft Juffermans zich daar laten misleiden door de hoofdletter van de eerste druk en van Gebhardt: 'ad universalem Ethicam.' Er is geen sprake van dat Spinoza hier naar zijn 'Ethica' verwijst. Een aantal fouten in Latijnse woorden (steeds Idem in plaats van Ibidem!) laat ik nu maar onbesproken.

F. Akkerman

C. R. van den Berg, *Ds. Johannes Barueth 1709-1782. Een strijdbaar verdediger van de gereformeerde kerk en staat* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2003; Houten: Den Hertog, 2003, 452 blz., €27,50, ISBN 90 331 1751 7).

Dominee Johannes Barueth (1709-1782) was een man die in zijn tijd veel emoties opriep. Als voorbeeld mogen de reacties na zijn dood dienen. In een lijkzang, een spotticht, een persiflage op een lijkrede en een toneelstuk uitten zijn tegenstanders hun vreugde over het verscheiden van 'een gehaaten Man, De Schandvlek deezer Eeuw, de Vriend van 't Hofgespan.' (316) Dergelijke reacties zal de naam Barueth nu niet meer oproepen, inspireren tot een dissertatie kan hij nog wel, blijkens het boek van Van den Berg.

De emoties die Barueth opriep, vormen een belangrijk onderdeel van het boek. Eén van de vragen die Van den Berg zich in de inleiding stelt, is of Barueth inderdaad zo'n steil en opvliegend man was als de historiografie ons wil doen geloven. Van den Berg geeft hierop een uitgebalanceerd en genuanceerd antwoord. Waar twee kijven, hebben twee schuld, zo blijkt ook hier. Barueth had zeker een moeilijk karakter, maar ook zijn collega-predikanten in Dordrecht hebben zich niet fair opgesteld. Natuurlijk is dit niet het enige. Van den Berg wil een biografie van Barueth geven en gaat daarbij in op zijn sociale omgeving, zijn theologische en stichtelijke productie en zijn geschiedwerken. Barueth moest als predikant zijn positie bepalen in het geestelijke en intellectuele klimaat van die tijd. Van den Berg wijst daarbij vooral op zijn standpunt in het Voetiaanse-Coccejaanse spectrum, zijn mening over tolerantie en zijn houding ten opzichte van de opwekkingsbewegingen rondom 1750.

De eerste vijf hoofdstukken van het boek schetsen een beeld van Barueths levensloop. Logischerwijs is Barueths leven voor een groot deel verbonden met de gemeenten die hij diende: